
ДО ПИТАНЬ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

З. В. Священко

НАСЕЛЕННЯ УМАНЩИНИ В ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Увагу землеробського населення Русі завжди привертала степова зона з її родючими чорноземами, багатими рибою та дичиною річками і плавнями, рясними луками. Проте, як відомо, появи тут сталого хліборобського населення перешкоджала слабка ландшафтна захищеність регіону від можливих нападів кочівників. Тут постійно мешкала величезна кількість кочівницьких об'єднань, котрі час від часу змінювали традиційні райони. Тому питання про населення території Уманщини, яка знаходилась на межі кочового степу та прадавньої осілості, доби Київської Русі має важливе значення.

Чимало важливих аспектів зазначеної теми висвітлено в працях М. І. Артамонова [1], М. Ф. Котляра [2], В. Т. Пашуго [3], В. П. Шушаріна [4], П. П. Толочка [5] та інших вчених, присвячених історії слов'янського населення причорноморських степів доби великого переселення народів, умовам життя слов'ян у печенізьких і половецьких степах в період існування Київської Русі, де наводяться матеріали джерелознавчих і археологічних досліджень.

Певний зв'язок слов'янського населення степів з Руссю зумовлює потребу розгляду історії населення Уманщини зазначеного періоду на фоні процесів, які відбувалися в Київській Русі, а також історії кочових племен Причорномор'я. Ясна річ, умови життя слов'ян на Русі і в степах були різними. Це пов'язано насамперед з впливом на процеси розвитку слов'янства природно-географічного фактора [6, 25].

Наголосимо, що історіографія проблеми практично не має розробок конкретно-історичних регіональних.

Тому автор статті ставить за мету з'ясувати склад населення Уманщини доби Київської Русі та прослідкувати умови співіснування кочового та осілого населення регіону, що досліджується. Предме-

том дослідження є процес формування етнічного складу населення степових та лісостепових регіонів України доби Київської Русі, а об'єктом — населення Уманщини періоду, що досліджується.

Під кінець IX ст. з Подніпров'я на землі від Бугу до Дністра переселилося плем'я уличів. Ймовірно, що жили вони й на Уманщині [7, 19]. Цього ж погляду притримувався й М. Ткаченко, який писав про те, що уважно розглядаючи територію слов'янських племен, доводиться признати, що Уманщина могла мати поселення уличів, полян [8, 5].

Баварський географ IX ст. (уривок збережений у рукописі XI ст.) писав, що бужани мали 230 міст, уличі — “народ численний” — мали 318 міст, волиняни — 70 [9, 72].

Племена уличів спочатку отримали назву “загадкових”, оскільки літописні тексти по-різному визначали їх територію. За Лаврентіївським літописом, уличі жили “по Днестру, приседяху к Дунаєви... оли до моря” [10, 5], за Іпатієвським — “по Бугу и по Днепру й приседяху к Дунаєви... оли до моря” [11, 10], а Новгородський літопис розповідає про переселення уличів з Дніпра на захід — “й беша седяще Углице по Днепру внизь, й поселее приидоша межи Беге е Днестр и седоша тамо” [12, 109].

У “Повісті временних літ” читаємо: “а уличі і тиверці сиділи по Бузі і по Дніпру і присидять до Дунаю, і було без ліку їх, сиділи-бо по Бузі і по Дніпру аж до моря, і є города їхні і до сьогодні. Край той греки називають Велика Скуф” [13, 21].

Сміленко А. Т. вважає, що поселення нащадків уличів, що збереглись в Степовому Подніпров'ї до XII ст., створювали сприятливі умови для нового слов'янського розселення на південь, служили опорними пунктами для нових поселенців [14, 177].

З середини IX по середину X ст., у період створення Київської Русі, уличі не раз згадуються на сторінках літописів. Їм довелось вести боротьбу з київськими князями, які намагалися їх підкорити, але, скоріше всього, не змогли. Зустрічаються згадки про боротьбу київського князя Аскольда з уличами [7, 217]. “Олег, — пише літопис, — “обладав” полянами, сіверянами, деревлянами, радимичами, а з уличами та тиверцями вів війну — “имяше рать” [13, 21].

Кульмінаційного пункту досягла боротьба уличів з київським князем Ігорем в середині X ст. Ці події описані новгородським

літописцем: “Игорь же съдыше в Киевѣ княжа и воюя на Деревяны и на Угличъ, ...взложи на ня дань, и вдасть Свѣньделду и не вдашяшется единъ град именовѣ Пересѣченъ и съде около его три лѣта, и едва взя” [12, 109].

Подіям X ст. передували поширення впливу полянських племен на лісостепову зону Правобережжя Дніпра, а значить, і на Уманщину, що, вірогідно, відбувалося ще в VII–VIII ст. [15, 14–45; 16, 126–127]. Про це свідчить і назва села Полянецьке, яка, на думку дослідників, походить саме від назви племені полян [17, 114].

Про життя слов’янських племен на території Уманщини в ці часи свідчить ряд знахідок. На полях села Піківця недалеко від Умані на лівому березі р. Уманки знайдено рештки чималого поселення. Сліди його простежуються на протязі більше одного кілометра [18, 279]. На протилежному березі р. Уманки, ближче до міста Умані, виявлено також сліди поселення і кераміку часів Київської Русі [19, 21].

Знахідки цього періоду виявлені ще в двох селах Тальнівського району: Мошурові і Майданецькому [19, 21]. В селах Синиця і Звірки виявлено і досліджено слов’янські поселення VII–VIII ст. [20, 19].

За часів князювання князя Ігоря на південних рубежах Київської держави з’явилися печеніги. “З часом, — пише П. Толочко, — господарями південноруських степів аж до Посулля і Поросся стали печеніжські орди. Слов’янські поселення, що розташовувалися південніше цих рубежів, перестали існувати” [5, 35].

“Печенізька доба” в історії Уманщини продовжувалася до середини XI ст. На жаль, відомостей про слов’янське населення глибинних регіонів степів цього періоду, чисельність якого, безумовно, скоротилася, майже не збереглося. Зокрема, саме в цей час зникли з політичного обрію племінні княжіння уличів, основна частина яких відійшла на північ і за Дунай. Як писав М. Ткаченко, рано довелося слов’янській людині Уманщини познайомитись з кочовиками [8, 5].

Дискусійним є питання: чи входили землі Уманщини до складу Київської Русі? Автори “Нарисів історії Уманщини...” вважають, що територія Уманщини входила до складу Київської Русі [20, 19]. Г. Бевз, автор “Історії Уманщини”, пише, що Уманщина не входила

до складу Київської Русі [21, 11]. “До якої землі могла належати Уманщина за князівських часів?” — ставить запитання відомий дослідник історії Уманщини М. Ткаченко [8, 6] і висловлює припущення про те, що вона була скоріше пов’язана, принаймні східна частина, з Київською землею. Можна припустити, вважає М. Ткаченко, що коли й був зв’язок Уманщини з Київською землею, то він не повинен був бути міцний, він був слабкий [8, 6].

Ми вважаємо, що Уманщина входила до Київської Русі лише частково і входити могла лише північно-східна частина її території. Підтвердженням даної думки є згадані вище невдалі походи проти уличів князів Олега та Ігоря.

Відомо, що за часів князювання Володимира визначилися і закріпилися кордони Київської Русі. Як вказують літописці, на південному сході вони проходили по Росі та Південному Бузі. Володимир своїм головним завданням бачив зміцнення цих рубежів. Він будує могутні земляні вали і рови, що проходили по лівому березі Росі, між нею і Роставицею. За твердженням П. Толочка, пороські земляні вали, ймовірно, складали єдину систему з валами Переяславщини, які доходили до р. Супій [5, 51]. Саме в цей час частина Уманщини могла входити до Київської Русі.

М. С. Грушевський, говорячи про південні рубежі Київської землі, зазначає, що південні кордони цієї землі складали течія Гнилого Тікича і вододіл між Виссю і Тясмином, з одного боку, і Россю з другого, до Дніпра, а потім рубіж йшов Дніпром до півночі, до гирла Корані. Якщо це накласти на сучасну карту, то в другій половині XII ст. і епоху, яка передувала занепаду, Київська земля займала приблизно: “Киевскую губернию, за исключением уездов Уманского, Чигиринского и южных частей Липовецкого, Звенигородского и Таращанского...” [22, 14]. Отже, як бачимо, в цей період територія Уманщини до складу Київської Русі не входила.

Через Уманщину проходили “змійові вали” [23, 139]. Вони оточували Київ з півдня, сходу і заходу й простяглися приблизно на тисячу кілометрів, проходячи територію Уманщини із Звенигородщини через с. Пальчик і с. Пісчане на захід повз с. Нерубайка, Копенковата і далі тягнуться на Поділля [20, 19].

У писемних же джерелах доби Київської Русі Уманщина практично не згадується. Лише єдину побіжну згадку містить Київсь-

кий літопис під 1165 р., де розповідається про велику повінь на Дністрі та загибель більше трьохсот людей, які прийшли із-за Удича: “...бысть поводь велика в Галичи... и потопа человек боле 300, иже бяху пошли с солью из Удеча...” [11, 353], тобто згадується ріка Удич, що протікає у західній частині Уманщини. До речі, в селі Погорілому, що знаходиться на притоці р. Удич, в 1952 р. знайдено скарб із 450 срібних римських монет від 69 р. до 211 р. н. е. [24].

З кінця XI ст. на півдні Уманщини і в степах кочували половці (кумани), там знаходилася Куманія. Руські літописці називали її Землею Половецькою, Страною Куманською, саме до її складу впродовж двох віків входила Уманщина. Розрізняли Білу (західну) і Чорну (східну) Куманії. Уманщина входила до Білої Куманії [21, 12].

Біля середини XII ст. Половецька земля являла собою конкретну географічну область з визначеними кордонами, їх добре знали на Русі. Літописець під 1152 р. пише: “Вся Половецкая земля, что же их межы Волгою й Днепром”. Вивчення історичної географії Половецької землі, здійснюване в наші часи, дозволяє дещо уточнити її літописну локалізацію. Північні кордони “Поля Половецького” проходили на Лівобережжі — в межиріччі Ворскли і Орелі, на Правобережжі — в межиріччі Росі і Тясмина, західні — по лінії Інгульця. На півдні воно включало північнокавказькі, приазовські і кримські степи [25, 412].

Кумани-кочівники до південних лісостепів прикочувували звичайно влітку, коли на півдні трави вигоряли. В інші пори року вони випасали свої табуни і отари в придунайських степах. А селяни, які осіло жили в лісостепах, нащадки уличів та інших україномовних племен, були під їх владою. В ті часи на Уманщині було набагато більше лісів, ніж тепер, а на великі поляни, обмежені лісами, кочівники не заходили. Там здебільшого і господарювали селяни. Не виключено, що окремі ватаги набігали на сільські оселі, грабували їх мешканців. Але траплялося таке, здається, не часто, селянам тоді жилося порівняно непогано, київський біскуп Й. Верещинський понад 400 років тому писав, що до приходу татар в тих селян було “исключительно чрезмерное изобилие хлеба, в котором они плавали точно как-будто в сале” [26, 67]. Є немало й інших підстав стверджувати, що в Куманії жило багато осілих селян.

Кочовики могли допустити існування цих поселень лише при умові, що вони не тільки не погрожували їм, а навпаки, входили в сферу їх впливу і навіть приносили кочовикам вигоду. Насамперед — продукти землеробства, які так були потрібні кочовикам. На думку С. А. Плетневої, половецькі хани отримували від торгівлі значні прибутки і навіть у випадку війни не перешкоджали проїзду через їх територію купців [27, 70]. Таким чином, взаємовідносини осілого населення Уманщини з кочовиками були в основному мирними і засновувались на взаємних економічних інтересах.

В середині XII ст. на півночі Уманщини проживали чорні клобуки. Вони з'явилися тоді, коли печенігів перемогли половці. Частина їх відкочувала до Дунаю, частина підкорилась переможцям, а частина разом з торками, берендеями, ковуями, турпеями та іншими прийшлими кочівниками осіли південніше від Русі, утворивши об'єднання чорних клобуків [22, 31-32]. Літописець відмітив: “Ізяслав... поиде от Звенигорода к Туманю й ту придоша к нему Чорний Клобуци жени свои и дети свои... затворивше на Поросьи”, або: “псиде на Гольско до Кунилю в Черные Клобуки и ту приеша к нему вси Чернии Клобуки с радостию великою всеми своими полки” [11, 145]. Куниль — це річечка Конела, мабуть, і кочове місце Тумань було десь недалеко. Де річі, тумами в давнину називали людей змішаної крові, у яких хтось із батьків був українцем, а хтось — із прийшлих кочівників.

За М. Грушевським, чорні клобуки були поселені київськими князями на частині Подніпров'я, його порубіжжі, з метою оборони від половців [22, 32]. Стосунки їх з місцевим населенням були здебільшого мирними, але, як вказує М. Грушевський, чорні клобуки негативно впливали на своїх сусідів — слов'ян “своєю степовою дикістю і грубістю” [22, 300-301]. Хоча цілком ймовірний і зворотний процес, коли місцеве населення впливало на чорних клобуків.

Як свідчить літопис, на Уманщині чорні клобуки мали свої міста, такими були міста Чюрняїв та Куниля. Про місто Кунилю читаємо в літописі від 1150 р.: “А Ізяслав рушив на (городи) Гольсько та Кунилю в Чорні клобуки” [28, 230]. Окремі дослідники відводять цьому місту поселення на правому березі Гірського Тікича, поблизу нинішнього села Конела Жашківського району Черкаської області [29, 111].

У 1190 р. літописцем описуються події, пов'язані з містом Чюрняїв [28, 349]. Припускають, що Чюрняїв належав чорноклобуцькому хану, і знаходився, можливо поблизу нинішнього села Чорна Кам'янка Маньківського району Черкаської області [29, 111]. Торки збудували місто Торчськ, яке у 1093 р. уславилось обороною від половців [30, 135].

Однак, на думку деяких істориків, це не були міста, як політичні та господарські центри чорних клобуків, а тимчасові резиденції їх правителів [29, 111].

Увагу істориків давно привертає питання про бродників. Нині немає сумнівів у тому, що цей термін охоплював слов'янське населення степів [6, 31]. На думку більшості дослідників, бродники являли собою різноетнічну масу, яка проживала в землях, що були непідвладні Київській Русі. До їх складу входили русичі, половці, нащадки алано-болгар [31, 70]. Цим ознакам відповідає і населення Уманщини. Тому ми вважаємо, що територія Уманщини входила і в ареал проживання бродників. Дану думку також підтверджують такі факти: у 1227 та 1231 рр. папа Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити місіонерську діяльність “у землях половців і бродників” (in Cumania et Brodnia terra) “в областях половців і бродників” (in Cumanorum et Brodnicorum provinciis) [32, 19].

Отже, в часи Київської Русі значну роль у формуванні населення Уманщини відіграли міграційні процеси. Взаємостосунки з сусідніми землями та народами, боротьба за виживання привели до формування особливого способу життя місцевого населення, який ґрунтувався на широкому застосуванні озброєної боротьби і праці на вільних, незайнятих землях, створенні структур самоуправління цією територією. На землях Уманщини проживало в основному слов'янське населення, але обставини його перебування тут були складними внаслідок постійних міграцій із сходу різних кочових племен.

До Київської Русі Уманщина входила лише частково (північно-східна частина її території), більшість земель Уманщини входило до так званої Білої Куманії, а північні землі входили до політичного об'єднання “Чорноклобуцький союз”. Територія Уманщини входила також і в ареал проживання бродників. Населення Уманщи-

ни виступило важливим форпостом у захисті Київської Русі від агресивних південних сусідів.

Література:

1. *Артамонов М.* История хазар. (Под ред. и с примеч. Л. Н. Гумилёва). — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. — 523 с. с ил.
2. *Котляр Н. Ф.* Хто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва) // Український історичний журнал. — 1969. — № 5. — С. 96-101.
3. *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. — М.: Наука, 1968. — 472 с. с ил.
4. *Шушарин В. П.* Этническая история Восточного Прикарпатья в IX–XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. — К.: Наукова думка, 1972. — 352 с.
5. *Толочко П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. / АН УССР. Ин-т археологии. — К.: Наукова думка, 1987. — 246 с. с рис.; 2 л. прил.
6. *Головко О. Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва. // Український історичний журнал. — 1991. — № 11. — С. 24-35.
7. *Мавродин В. В.* Очерки истории СССР. Древнерусское государство: Пособие для учителей. — М.: Учпедгиз, 1956. — 264 с. с карт.
8. *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVIII вв. — К.: УАН, 1927. — 32 с. (Окремий відбиток з XI книги Записок історико-філологічного відд. УАН).
9. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. — К.: Либідь, 1992. — Т. 1. До середини XVII ст. — 640 с; Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 року — 608 с.
10. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянной историко-археологической комиссией АН СССР. Изд. 2-е. — Л., 1926. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — VIII, 487 с.
11. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянной историко-археологической комиссией АН СССР. — М.: Изд. восточ. лит., 1962. — Т. 2. Ипатьская летопись. — XVI, 938, 87 с.
12. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. — М-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1950. — 642 с.; 5 л. ил.
13. Повесть врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). — К., “Радянський письменник”, 1990. — 558 с.
14. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II — XI-II ст.). — К., “Наукова думка”. — 1975. — 210 с.
15. *Рычка В. М.* Формирование территории Киевской земли (XI — первая треть XII в.). — Киев: Либідь, 1988. — 213 с. — С. 14 — 15.
16. *Головко А. Б.* Социально-политические предпосылки христианизации Руси

- (IX — первая половина X вв.) // Вопросы истории СССР. — 1988. — №33. — С. 126-127.
17. *Коваль А. П.* Знайомі незнайомці: походження назв поселень України: Науково-популярне видання. — К.: Либідь, 2001. — 304 с.
 18. *Шовкопляс І. Г.* Археологічні дослідження на Україні (1917 — 1957). Оглядове вивчення археологічних пам'яток. — К., 1957. — 424 с. с іл.
 19. *Храбан Г. Ю.* Археологічне вивчення краю. З досвіду Уманського краєзнавчого музею. (Рукопис). — Умань, 1960. — 45 с. // Уманський краєзнавчий музей. — Ф. 2553, Д-1366.
 20. Нарис історії Уманщини з найдавніших часів до 60-х років XX ст.. — К., Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001. — 265 с.
 21. *Бевз Г. П.* Історія Уманщини. — К., 1997. — 103 с.
 22. *Грушевський М. С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К.: Наукова думка, 1991. — 541 с.
 23. *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии. — М., 1895. — 459 с.
 24. *Храбан Г. Ю.* Про скарб римських монет з с. Погорілого (рукопис, 1957 р.) // Уманський краєзнавчий музей. — Ф. 2760, Д-1675.
 25. История Украинской ССР. В 10-ти томах. / Ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (главный редактор), И. И. Артеменко и др. — Т. 1. Первобытно-общинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.). — К.: Наукова думка, 1981. — 495 с.
 26. *Стороженко А. В.* Малоизвестные сочинения Киевского бискупа (1589 — 1598) Иосифа Верещинского. — К.: Тип. Н. Т. Новицкого, 1895.
 27. *Плетнёва С. А.* Половцы. / Отв. ред. Б. А. Рыбаков; АН СССР. — М.: Наука, 1990. — 208 с. с ил.
 28. Київський літопис. — К.: Дніпро, 1989. — 537 с.
 29. *Чабан А. Ю.* Середнє Подніпров'я. Книга 1. — Черкаси: РВВ ЧДУ, 1999. — 187 с.
 30. Літопис Руський. Переклад з давньоруського Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — 591 с.
 31. Земли Южной Руси в IX — XIV вв. (История и археология): Сб. науч. тр. / Редкол.: П. П. Толочко (отв. ред.) и др. — К.: Наукова думка, 1985. — 135 с. с ил.
 32. *Котляр М. Ф.* Русь на Дунаї // Український історичний журнал. — 1965. — № 9. — С. 18-22.